

Tržište, država i kraj socijalizma: slučaj „Borova“

JASNA RAČIĆ, SNJEŽANA IVČIĆ I SVEN CVEK

Članak je dio istraživanja o kontinuitetu društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987-1991., koje se provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. U tekstu se bavimo promjenom ekonomske paradigme s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Na primjeru kombinata „Borovo“ analiziramo kako su se promjene vezane za prelazak na tržišno gospodarstvo odrazile na poziciju radnika. Pritom nas zanima proces uspostavljanja i poopćavanja tržišnih odnosa, u kojem država odigrava ključnu ulogu. Na ovaj način borbe za suverene nacionalne države s početka devedesetih smještamo u kontekst suvremenog preslagivanja klasnih odnosa i preraspodjele društvenoga bogatstva.

Kraj osamdesetih godina dvadesetog stoljeća – „dekadentna“ faza jugoslavenskoga socijalizma — predstavlja period krize u kojem se društvene promjene odvijaju velikom brzinom, a temeljne kategorije i dominantni ideološki obrasci jugoslavenske političke zajednice dovode se u pitanje i transformiraju. Ono što može biti predmetom sporenja je narav i historijska logika ovog ključnog momenta naše suvremenosti. U pristupima razgradnji socijalizma tako naglasak može biti na usponima republičkih etatizama, problematici nacionalnog pitanja, na uspostavljanju post-hladnoratovskog svjetskog poretka, uključivanju u svjetsko tržište ili pak ulozi međunarodnoga duga u društvenoj dinamici ovoga perioda. No, različiti pristupi moraju uvažiti činjenicu da se radilo o trenutku pomaka prema restauraciji kapitalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji. U svom istraživanju jednog paradigmatskog jugoslavenskog industrijskog sistema, kombinata gume i obuće Borovo, u središte razmatranja stavljamo klasni aspekt dramatičnih mijena s kraja osamdesetih (1988-1991.), a posebno iskustvo jugoslavenskoga radništva.¹

* Tekst je nastao u sklopu projekta udruge Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, uz financijsku podršku Rosa Luxemburg Stiftunga SEE sredstvima Ministarstva vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke.

¹ Istraživanje „Kontinuitet društvenih sukoba 1988.-1991.: kombinat Borovo“ se od kraja 2013. provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i

Iz ove perspektive kriza „nije tek stanje stvari, već polje borbe“² čiji ishod ovisi o odnosima snaga u konkretnim društvenim uvjetima. Ovakav nam fokus omogućuje da osnovne konture kraja dekade ocrta-
tamo na sljedeći način: pritisnuta zahtjevima međunarodnih kreditora i vođena ciljem uspostavljanja integriteta domaće valute, savezna vlada provodi reforme koje uključuju kako mjere štednje za građanstvo, tako i smanjenu dostupnost kredita za poduzeća. Narodno nezadovoljstvo i mobilizacija izazvana krizom i „mjerama stabilizacije“ stvaraju društvenu podlogu za uzlet novih političkih snaga koje svoju moć izgrađuju na populističkom etno-nacionalizmu. Društvo je razjedinjeno po republičkim linijama, po pitanju budućeg političkog uređenja zemlje, a naposljetku i po linijama etničkih podjela. Ipak, u situaciji sveopće fragmentacije nazire se jedan ujedinjujući motiv: tržište se pojavljuje kao jedan od temeljnih zahtjeva i krajnjih dosega tekućih promjena. „Tržišna orijentacija“ i „tržišni odnosi“ sada zacrtavaju neupitan smjer društvenoga razvoja. Polazeći od borovskoga primjera, u ovom nam je tekstu cilj progovoriti o klasnom procesu koji se odvijao u pozadini retoričkog i stvarnog okretanja tržištu. Ponešto uopćeno kazavši, dvije su osnovne funkcije koje „tržište“ obavlja u trenutku restauracije kapitalizma. S jedne strane, radi se o ideologemu koji legitimira pomake u smjeru „post-socijalizma“. U ovom smislu, „tržište“ implicira pojmove poput osobne odgovornosti, poduzetništva, tržišnih kriterija,

demokratizaciju iz Zagreba. Kroz studiju slučaja cilj nam je istražiti kontinuitete i diskontinuitete između radničkih štrajkova s kraja osamdesetih i nasilnih sukoba iz devedesetih, koji se odvijaju i interpretiraju prvenstveno u etno-nacionalnom ključu. U istraživanju smo se služili tjednikom kombinata kao glavnim arhivskim izvorom te polustrukturiranim dubinskim intervjuima s bivšim radnicima i radnicama Borova. Naš pristup problemu društvenih sukoba koji su obilježili kraj socijalističke Jugoslavije uključuje pokušaj rekonstrukcije svakodnevnog iskustva krize jugoslavenskoga radništva, opis klasnih odnosa u kasnom socijalizmu, njihove promjene u trenutku restauracije kapitalizma, kao i klasni aspekt nastanka samostalnih nacionalnih država na ruševinama jugoslavenske federacije. Usp. Ivčić, Snježana, Nekić, Martina, i Račić, Jasna, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji? Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ“, *Diskrepancija*, 19, 2014., 6-23; Cvek, Sven, Ivčić, Snježana i Račić, Jasna, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: 'Borovo' 1989“, *Politička misao* 52, 2, 2015., 7-34; Cvek, Sven, Račić, Jasna i Ivčić, Snježana, „Rad u interpretacijama jugoslavenskih sukoba“, *Interpretacije jugoslavenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, ur. Goran Tepšić, Radmila Nakarada i Nemanja Džuverović, Fakultet političkih nauka i Forum Ziviler Friedensdienst, Beograd, 2016., 109-130; kao i www.borovo1988.radnickaprava.org)

² Hall, Stuart, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Verso, London i New York, 1988, 146.

natjecanja, nagrađivanja rada nasuprot neradu, pojačane discipline i slično. S druge strane, tržište se odnosi na realnost novih društvenih odnosa stvorenih kroz političko djelovanje, odnosno na rad mehanizama države kojima se kapitalistički društveni odnosi uspostavljaju kao učinci naizgled objektivnih ekonomskih zakonitosti.³ Promatrani u cjelini, ovi aspekti „tržišne orijentacije“ funkcioniraju kao pripreme radnje za privatizaciju društvenoga vlasništva i stvaranje „slobodne“ radne snage.

Prije upuštanja u pregled opisane transformacije, važno je napomenuti da su i pojam tržišta i praksa oslanjanja na tržišni mehanizam desetljećima bili dio političko-ekonomske prakse jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma.⁴ Štoviše, čitava jedna kronologija te prakse mogla bi se uobličiti oko tumačenja i značenja tržišta u različitim instancama jugoslavenske povijesti, od Edvarda Kardelja do Ante Markovića. Stoga se spominjanje tržišta krajem osamdesetih moglo doimati kao ponavljanje relativno poznatih političkih fraza. Zaista, političke elite su u ovom periodu koristile poznati (ne samo tržišni) idiom za nove reforme. Ali okretanje tržištu, u SFRJ poznato još od 1960-ih, u praksi samoupravnoga socijalizma uvijek je kao bitan element podrazumijevalo radničko samoupravljanje na razini

³ Kratka terminološka digresija: Kada govorimo o „generalizaciji tržišnoga imperativa“, mislimo na ono što Ellen Meiksins Wood naziva „univerzalizacijom“ tržišta, koju ona vidi kao „historijsku specifičnost“ kapitalizma: „Materijalni život i društvena reprodukcija u kapitalizmu univerzalno su posredovani tržištem, pa svi pojedinci moraju, na ovaj ili onaj način, ući u tržišne odnose da bi dobili pristup sredstvima za život; a prisile kapitalističkoga tržišta – imperativ natjecanja, akumulacije, maksimizacije profita i povećanja produktivnosti rada – reguliraju ne samo ekonomske transakcije, već društvene odnose općenito“. Meiksins Wood, Ellen, „From Opportunity to Imperative: The History of the Market“, *Monthly Review*, 46, 3, 1994., 15. Pojam „države“ ovdje koristimo uopćeno, da bismo naglasili upletenost institucionalnih aparata vlasti u uspostavljanje tržišnih odnosa. Pritom se ne zadržavamo na razlikama između savezne i republičke razine, nego upućujemo na opće okretanje tržištu. Pro-tržišna orijentacija bila je zajednička svim većim strankama koje su pristupile demokratskim izborima 1990 (usp. „Politički pluralizam u Jugoslaviji“, *Naše teme*, 3-4, 1990., 516-942.). Pritom kontrola nad republičkim politikama uključuje kontrolu nad već zacrtanim procesom tranzicije: upravo je za republički fond predviđeno da ubire prihode od prodaje društvenog vlasništva (usp. Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, *Službeni list SFRJ*, 84/89 i 46/90. Beograd).

⁴ Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2011; Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989.

poduzeća.⁵ U trenutku kada se i posljednji tragovi samoupravljanja ukidaju, tržišna retorika sukobila se s realnošću generalizacije tržišnoga imperativa pod paskom države.⁶ Dakle, u intervalu kojim se bavimo pojam tržišta mijenja značenje. Unatoč poznatoj retorici, iz zakonskih rješenja i političkih poteza koji dolaze od vladajućih klasa postaje jasno kako tržišna orijentacija sada znači prelazak na kapitalističko tržište, s ukidanjem samoupravnih institucija i promjenom vlasničkih odnosa kao bitnim karakteristikama ovoga procesa. U ostatku članka pokušat ćemo podrobnije objasniti kako je „tržište“ odredilo fazu društvene transformacije u istraživanom razdoblju. Pritom ćemo, krećući od borovskoga slučaja, naznačiti kako su tržišni odnosi uvedeni u sferu rada, kako su doživljeni počeci uspostavljanja tržišta rada te kako je generalizacija tržišnih odnosa, kao i transformacija onih vlasničkih, izmijenila uvjete radničkoga djelovanja. Ukratko, ono što je započelo kao zazivanje tržišta, ubrzo se transformiralo u djelovanje tržišta te je stvorilo nove uvjete za djelovanje radništva, iznjedrilo novu radnu disciplinu i izmijenilo logiku društvene reprodukcije. Zaključno, na temelju ovakve analize transformacije društvenih i napose vlasničkih odnosa, nudimo nekoliko napomena o klasnom aspektu nastanka samostalnih post-jugoslavenskih država.

⁵ Kao tipičnoga zagovornika „tržišnoga socijalizma“ možemo izdvojiti Branka Horvata, koji, zagovarajući tržište kao zalag istinske demokratizacije, 1989. piše: „svaka društveno-ekonomska formacija ima svoj tip tržišta koje generiraju društveno-ekonomski odnosi te formacije a ne obrnuto. Jednako tako i socijalizam stvara svoje tržište, socijalističku robnu proizvodnju ... bez tržišta nema samoupravljanja, a bez samoupravljanja nema socijalizma“ Horvat, *ABC*, 16. U teorijskom samoupravnom idiomu, osim ekonomskog mehanizma za alokaciju resursa, tržište predstavlja model horizontalne, demokratske društvene organizacije. Za detaljniji pregled mjesta tržišta u jugoslavenskom socijalizmu usp. Bockman, *Markets in the Name of Socialism*, za kritički prikaz uključivanja Jugoslavije u svjetsko tržište vidi Živković, Andreja, „Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu“, *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, ur. Ana Veselinović, Miloš Jadžić i Dušan Maljković, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013., 218-249.

⁶ Za našu raspravu nije potrebno ulaziti u problematiku odnosa samoupravne teorije i prakse—nesumnjivo je nesrazmjer među njima bio velik. Ipak, naše istraživanje je pokazalo da je i u svojoj iznimno reduciranoj varijanti samoupravljanje predstavljalo nekakav, iako često kontradiktoran, radnički obrambeni mehanizam.

Tržište i samoupravljanje

Pred kraj osamdesetih, kada ekonomska kriza i radnički otpor dosežu svoj vrhunac, retorika tržišta prožima jugoslavensko društvo od političkoga vrha do tvorničkoga pogona. U rujnu 1989. predsjednik predsjedništva SFRJ govori o „liberalizaciji“ i „deregulaciji“, o „otvaranju prostora preduzetništvu, inventivnosti i inicijativi naših radnika i menadžera“ te o potrebi okretanja „tržišnoj utakmici“.⁷ Samo nekoliko mjeseci nakon borovskog pohoda na saveznu skupštinu, čelnik republičkog sindikata u Borovu izjavljuje da je veliki štrajk iz 1988. prilika za „okretanje tržištu“ te uvođenje „rizika“, „samostalnosti“ i „tržišnih odnosa“ u radni kolektiv.⁸ (Pritom se ne osvrće na riječi jedne radnice iz borovske Gumare, da je borovska radna snaga već izložena tržištu, onom svjetskom: „Mi jeftino prodajemo u inozemstvu radnu snagu, a ne cipelu“, *ibid.*) I predsjednik Saveza sindikata Jugoslavije Borovčanima je najavio više tržišta i natjecanja, a manje državne intervencije, zalažući se za više discipline i oslanjanje na vlastite snage u kombinatu.⁹ Ove je hvalospjeve tržištu, koji su dolazili s pozicija moći, pratilo smanjivanje radničkog utjecaja u jedinoj sferi u kojoj je on postojao: u sferi rada.

Logika procesa ukidanja samoupravljanja nazire se već 1988. kada je u Borovu bilo potrebno donijeti plan konsolidacije kojom bi se kombinat sa šezdeset i jedne sveo na sedamnaest radnih organizacija.¹⁰ Osamostaljena i „tržišno orijentirana“, borovska bi poduzeća tako mogla poslovne partnere tražiti i izvan kombinata. Ovakav plan reorganizacije pritom mora proći kroz samoupravne procedure, što uvelike usporava njegovo provođenje. Osim toga, on se ne prihvaća sasvim bez prigovora, pa je tvornički tjednik, naslućujući predstojeću dezintegraciju velikoga industrijskoga sistema, naziva „prilično

⁷ „Za tržišnu ekonomiju“, *Borovo* 3096, 22.9.1989., 1.

⁸ „Ključno pitanje je u organizaciju ‘Borova’ unijeti elemente rizika, samostalnosti i pune odgovornosti“, *Borovo* 3046, 23.9.1988., 3. O štrajku iz 1988. v. Ivčić, Nekić i Račić, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?“, i niže u tekstu.

⁹ „Promjene – velik izazov sindikata“, *Borovo* 3057, 9.12.1988., 1.

¹⁰ O ukidanju samoupravljanja, zakonskim rješenjima na liniji povećanja efikasnosti, lakšeg otpuštanja i pokretljivosti radnika unutar poduzeća, kao i o podjelama među radnicima u kontekstu pro-tržišnih reformi već smo pisali (Cvek, Ivčić i Račić, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji“). Zato ćemo se ovdje ograničiti samo na opis općeg smjera suvremenih politika.

radikalnim zahvatom“.¹¹ Međutim, iako je odlučivanje o reorganizaciji prepušteno samoupravnim institucijama, uskoro postaje jasno da ona nije pitanje izbora, nego se radi o zahtjevu banaka i preduvjetu za daljnje kreditiranje kombinata. Osim bankarskih zahtjeva, reorganizacijom se kombinat želi pripremiti za „radikalne rezove u organiziranju privrede“ u skladu s novim Zakonom o poduzećima.¹² Brojne druge odluke koje se moraju donijeti da bi se kombinat uklopio u reformski smjer društvenoga razvoja i koje će radnici Borova bezuspješno pokušavati donijeti putem referendumu i preko delegata u radničkim savjetima – kako će se raspoređivati (gotovo nepostojeći) prihodi, osobni dohodak, kako će se podijeliti imovina i dugovi SOUR-a nakon reorganizacije i kako će se kombinat riješiti dijela radnika – pokazuju se teško provedivima u uvjetima prije ukidanja samoupravljanja. Demokratsko odlučivanje, ma kako ograničenog dometa i kontradiktornih ishoda, tako se ukazuje kao prepreka novoj prisili tržišta. Kako bi ovu prepreku uklonila, država donosi niz novih zakona „poticajnih“ za tržište. U komentaru o novom Zakonu o radnim odnosima, borovski tvornički list (u nastavku: Tjednik) izdvaja „najzanimljiviji detalj“: „da se socijalna problematika izuzima iz sfere radnih odnosa, u kojima sudjeluju isključivo sposobnost, umijeće i tržna tražnja“.¹³ Istovremeno, Tjednik prenosi tekst koji kritizira dotadašnju jugoslavensku logiku zapošljavanja po „socijalnoj“ umjesto „ekonomske“ logici i identificira „nerad“ i „nedisciplinu“ kao uzroke krize.¹⁴ Druge zakonodavne promjene za rukovodioce predviđaju prelazak s „naglašeno koordinatorske“ na upravljačku funkciju te proširuju njihove ovlasti i slobodu u upravljanju poduzećem. Ukratko, „upravljanje poduzećem mora u potpunosti da se preda tehnostukturi, a to su direktor, rukovodna struktura, pojedinci

¹¹ „Ovakav SOUR se predlaže“, *Borovo* 3053, 11. 11. 1988.

¹² „Naša velika obaveza“, *Borovo* 3059, 23. 12. 1988.

¹³ „Novi Zakon o radnim odnosima“, *Borovo* 3105, 24.11.1989., 1; „Zaoštrena disciplina i odgovornost“, *Borovo* 3099, 13.10.1989., 2.

¹⁴ „Zanemarena kategorija“, *Borovo* 3093, 1.9.1989., 2. Sličnu ambivalentnost prema smjeru reformi vidimo i u napisima u Tjedniku iz 1990. kada se Borovo našlo u nemogućoj poziciji: jugoslavenska orijentacija, koja proizlazi iz ekonomskog interesa kombinata, sada je postala neodvojiva od ekonomske politike čije popratne pojave uključuju, pokazat će se, slabljenje ne samo kombinata, već i jugoslavenske industrije u cjelini: „Nismo protiv SIV-ovog programa. Naprotiv. Ali gdje smo mi?“ („A gdje smo mi?“ *Borovo* 3115, 9.2.1990., 7.)

neposredno zaduženi za taj posao, ulagači kapitala.¹⁵ Ove mjere dio su procesa postupnog eliminiranja postojećih barijera između radnika i burze rada te isključivanja i posljednjih samoupravnih struktura iz procesa upravljanja. Istovremeno, proces ukidanja samoupravljanja predstavljen je kao njegova prilagodba tržišnim uvjetima.

Kombinat na tržištu

Šok terapija s kojom započinje 1990. godina izaziva potrese u jugoslavenskoj industriji i društvu općenito.¹⁶ Izuzetak nisu ni Borovo i Vukovar. U skladu sa zahtjevima stranih kreditora, savezna vlada u ovom periodu provodi mjere „restrukturiranja“ industrije. One, između ostalog, uključuju politiku kreditne restrikcije i programirane stečajeve. Kako se navodi u izvještaju Svjetske banke iz 1991., bitni ciljevi ovih mjera uključivali su transformaciju vlasničkih odnosa i rješavanje viška radne snage, koji ova institucija procjenjuje na 20%.¹⁷ Prema istom izvještaju, samo kroz 1990. industrijska je proizvodnja u Jugoslaviji zbog ovih mjera pala za 11%. Proces deindustrijalizacije, s naglim popratnim rastom nezaposlenosti, tako je započeo u ime prilagodavanja tržištu.

U 1990. promjene koje pripremaju Borovo prilagodbi na tržišne uvjete zahvatile su sve dijelove kombinata. Implementacijom Zakona o poduzećima „razbija se interno tržište i uvode klasični tržišni odnosi“ među pojedinim poduzećima.¹⁸ Kombinat više ne postoji kao cjelina: nema zajedničkog završnog računa, već 17 računa po

¹⁵ „Tržište ne sputava samoupravljanje“, *Borovo* 3101, 7.10.1989.

¹⁶ Na temelju analize ranih radova utjecajnih zagovaratelja „šok terapije“ Davida Liptona i Jeffreya Sachsa, te na temelju ruskog i poljskog slučaja, Peter Murrell zaključuje da je „središnji element“ reformi koje su u ovo vrijeme provođene u Istočnoj Evropi „beskompromisno radikalni stav prema postojećem društvu. ... Obzirom da postojeće institucije predstavljaju problem, u reformskome procesu društvo je potrebno zaobići.“ Murrell, Peter, „What is Shock Therapy?“, *Post-Soviet Affairs*, 9. 2. 1993., 112-13. Sachsov opis poljskoga iskustva dostupan je u Sachs, Jeffrey, „Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years“, *The Tanner Lectures on Human Values*, Sveučilište Utah, 6. i 7.4.1994, a (ironično naslovljena) dijagnoza jugoslavenske situacije u Sachs, Jeffrey, „How Yugoslavia Can Save Itself“, *The Washington Post*, 31.12.1989. Za vjerojatno najpopularniju kritiku društvenih posljedica šok terapije usp. Klein, Naomi, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Picador, 2008.

¹⁷ World Bank, *Yugoslavia*, xi.

¹⁸ „Organizacija poslovnog sistema Borovo“, *Borovo* 3124, 13.4.1990., 8.

poduzećima. Uz to, različita poduzeća unutar kombinata u jednom času čak imaju različito radno vrijeme, što im dodatno otežava zajedničko funkcioniranje.¹⁹ Sada se sve više govori o uspješnim i neuspješnim, stabilnim i ugroženim kolektivima. Dijeli se i imovina Borova, što izaziva nove nesuglasice među poduzećima. Poduzeće Borovo Commerce (Prodaja), s 14.8% zaposlenih, dobiva najviše imovine (56.5%). Ovo izaziva nezadovoljstvo kod ostalih, jer prevladava mišljenje da su imovinu kombinata zajednički stvarali radnici svih poduzeća. Na ovaj način, primjećuje Tjednik, zajednički stvoreno bogatstvo „polako briše sve tragove svog nastanka“, a Prodaja „sve više gubi dodirnih točaka sa interesima proizvodnih poduzeća Kombinata“.²⁰

Razbijanje integriranog poslovnog sustava otežava ionako tešku situaciju u uvjetima kreditne restrikcije.²¹ Borovo ne može dobiti zajmove kod banaka, a sredstva koja su se ranije prelijevala unutar internog tržišta kombinata (interna dugovanja), sada se, zahvaljujući reorganizaciji i uvođenju tržišnog principa kao temelja međusobnih odnosa, pretvaraju u dugove između odvojenih poduzeća.²² Ovo rezultira čestim blokadama računa, a zatim i zastojima u proizvodnji i slanjem radnika na čekanje zbog nedostatka posla. Vrijedi napomenuti kako u razdoblju od ljeta 1990. do proljeća 1991. gotovo nema dana kada netko od borovskih radnika nije na čekanju. U najdramatičnijim epizodama, poput studenog 1990., hale su sablasno prazne, a na čekanju je preko 15.000 radnika.²³ U ovakvim uvjetima, do problema dolazi i u onim poduzećima koja bi, kako Tjednik navodi,

¹⁹ „Svakidašnje teme“, *Borovo* 3123, 6.4.1990., 5.

²⁰ „Kome je koliko pripalo“, *Borovo* 16.2.1990, 3116, 6. Iz Commercea će uslijediti više nezadovoljnih reakcija na pisanje Tjednika o raspodjeli, usp. „O sadržaju i uređivanju lista“, *Borovo* 3117, 23.2.1990., 1, „Kome je koliko pripalo“, *Borovo* 3120, 16.3.1990., 8 i „Više dogovora, manje nesporazuma“, *Borovo* 3127, 5.4.1990., 4.

²¹ Zanimljivo je da je u takvim uvjetima Borovo pomagalo post-revolucionarnu Rumunjsku. U humanitarnom konvoju koji je u veljači 1990. organizirao Crveni križ Hrvatske našao se i kamion iz Borova s 1.150 pari obuće i natpisom „Radnici Borova narodu Rumunjske“. Radnici borovskog Transporta za Tjednik su nakon puta govorili o „bijedi na svakom koraku“ i „slikama gladi i bolesti“ koje su u Rumunjskoj vidjeli. Prelazak jugoslavenske granice na povratku opisali su riječima: „Iz pakla smo došli u raj“. („Slike siromaštva“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 7).

²² Za dugovanja kombinata prema vanjskim dobavljačima na jednom se mjestu kaže da „nisu neizdrživa“ („O dugovanjima“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 4).

²³ „Poteškoće zbog struje“, *Borovo* 3154, 7.12.1990.

„imala pozitivan saldo u poslovanju – pozitivni su GTR, Strojara, Radnički dom“.²⁴ Pojedina poduzeća sada su prisiljena prilagoditi se novoj stvarnosti. Radnički dom, tradicionalno mjesto društvenih, edukativnih i kulturnih aktivnosti, tako počinje komercijalno iznajmljivati prostor, uz opravdanje da – iako je poslovno rukovodstvo „apsolutno ... za sport, kulturu, usluge građanima, informiranje, aktivnosti društveno-političkih organizacija“ – „nema besplatnog ručka“.²⁵ Investiciona izgradnja traži ili da joj ostala poduzeća plate za stanove u koje su radnici Borova već uselili ili da se stanari isele, a stanovi prodaju. Tjednik se osvrće na širenje tržišnog imperativa primjećujući da je „novost ... priroda robe koja je predmetom sporenja: krov nad glavom!“²⁶ Slična je situacija i s Tvornicom strojeva, koja u jednom času prestaje s isporukom prema poduzećima unutar kombinata koja joj duguju novac. Rigidnost u uspostavljanju tržišnih odnosa među poduzećima kombinata dovodi do toga da je zbog međusobnih dugovanja, a na temelju novog Zakona o financijskom poslovanju, sredinom godine već sedam poduzeća pred stečajem.

Tržište i radna snaga

Pogled na dinamiku zapošljavanja i produktivnosti kombinata u nešto dužem periodu mnogo govori i o Borovu i o borovskim problemima. Početkom 1991. u Borovu se kao glavne probleme navodi „tehnološki višak radnika, nisku produktivnost i izrazito visoke doprinose“, pa se donose usporedbe za period 1970-1990. Tako saznajemo da je 1970. u Borovu bilo 12.545 zaposlenih, a 1990. njih 22.800, što je porast od 81,7%. U istom periodu „proizvodnja je povećana tek za 1,1%, produktivnost je pala čak za 44,4%, a doprinosi prema državi su povećani za oko 12%“.²⁷ Ovakvi su podaci nesumnjivo činili stečaj još neizbježnijim. No, oni također govore o tome kako funkcija socijalističkog poduzeća nije bila samo tržišna. Socijalna ili društvena funkcija kombinata bila je višestruka. Već smo naglasili kako je Borovo kroz osiguravanje širih socijalnih usluga osiguravalo razmjerno visok standard svojim radnicima, čije su plaće inače bile manje od republičkog

²⁴ „O dugovanjima“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 4.

²⁵ „Nije ničiji hir“, *Borovo* 3117, 23.2.1990., 7.

²⁶ „Platiti ili iseliti“, *Borovo* 9.3.1990., 3119, 4.

²⁷ „Do plaće mnogo prepreka“, *Borovo* 3158, 18.1.1991., 3.

prosjeka. Osim toga, Borovo je zbog svoje veličine često služilo zbrinjavanju radne snage. Kao primjer poslužit će nam iskaz jednog od bivših direktora iz kombinata:

onda [nas] zove biro i kaže: 300 ljudi mi sklonite, prave probleme. Onda dođe 300 ljudi u Borovo. E sad, one bolje ... daješ negdje na važnije poslove, a ove [druge] gurneš u taj Komunalac. I onda oni šišaju travu po naselju tamo, ... malo spavaju, malo popiju, a nisu socijalni problem. Kod kuće bi tuko ženu, razbio i tako dalje. Dakle, Borovo je uvijek bilo više nego poduzeće.²⁸

Tenzije unutar kombinata nesumnjivo su bile pojačane brzinom promjene dotadašnje pozicije i funkcije Borova, koja je sa sobom donijela za radnike sve opipljiviju prijetnju gubitka posla.

Uz reorganizaciju, drugi zahtjev koji tržište stavlja pred Borovo odnosi se na povećanje produktivnosti, odnosno rješavanje viška radne snage. U tom kontekstu valja promatrati i sve češće radničke svađe oko koeficijenata. One svjedoče o tome kako svođenje odnosa unutar kombinata isključivo na tržišni imperativ produbljuje i jednu od postojećih podjela između borovskog radništva, onu koja se temelji na kvalifikacijama odnosno proizvodnosti.²⁹ Kako prihodi pogonskih radnika ovise o produktivnosti, odnosno prikupljenim bodovima, nije neobično da niskokvalificiran radnik ostvari premiju veću od stručnjaka. Radnici koji u uvjetima smanjene proizvodnje nisu u mogućnosti povećati svoje prihode traže da i stručnjaci budu podvrgnuti istom, tržišnom kriteriju. Tjednik, koji je donedavno znao donositi kritički intonirane napise o „socijalističkoj uravnilovki“, na učestale sukobe oko koeficijenata odgovara konciznom dijagnozom o rađanju „tržišta rada“: „Iza pitanja zarada, krije se razoran eksploziv. ... probija na scenu jedan vrlo upadljiv pravac našeg kretanja. Put nejednakosti. Neravnopravnosti. Prava jačeg. Ponekad i boljeg ... To i hoćemo, zar ne? Kapital odnose.“³⁰

Stvaranje tržišta rada u ovom periodu pratila je nova zakonska regulativa. Republički Zakon o zapošljavanju i Zakon o radnim odnosima doneseni početkom svibnja 1990., kao i programi za socijalnu

²⁸ Navod kazivača intervjuiranog u sklopu istraživanja 2015. godine.

²⁹ O ovome smo pisali u Cvek, Ivčić, Račić, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji“.

³⁰ „Između želja i ograničenja“, *Borovo* 3115, 9.2.1990., 9; „Nepopravljivi idealisti“, *Borovo* 3115, 9.2.1990., 4.

zaštitu standarda stanovništva i novoosnovani Fond za poticanje zapošljavanja, bili su usko povezani s planovima za „prestrukturiranje privrede“, tj. s očekivanim valom stečajeva i nezaposlenosti. U operacionalizaciji ovog procesa posebno je važan bio Zakon o finansijskom poslovanju, kojim se prijelaz na tržišne odnose trebalo ubrzati tako da se u poduzećima koja ne mogu osigurati likvidnost, tj. koja su u blokadi dulje od 60 dana, automatski pokreće stečajni postupak.³¹ Stečajevi u ovom periodu predstavljaju prije svega način za rješavanje viška radne snage. Novi zakoni su za radnike koji su dobili otkaz zbog stečaja zato predvidjeli određene prednosti pred drugim nezaposlenima. List *Sindikalna javnost* je donošenje ovih zakona ironično prokomentirao: „Otpuštanja radnika kroz likvidaciju i stečajeve mogu sad početi.“³² Samo nekoliko mjeseci kasnije, isti list piše o „zloupotrebama stečajnog postupka u svrhu ‘rješavanja’ viška zaposlenih“, navodeći kako je vrlo lako umjetno stvoriti zakonske uvjete za stečaj, odnosno postići da poduzeće bude nelikvidno 60 dana. Na primjer, rukovodstvo poduzeća može tako nešto jednostavno dogovoriti s poslovnim partnerima i na taj način nerealno smanjiti vrijednost svoga poduzeća.³³ (Spomenimo ovdje da je Vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, svjesno mogućih malverzacija, tražilo od Skupštine SFRJ da se izmijeni ranije doneseni savezni Zakon o prisilnoj nagodbi, stečaju i likvidaciji, ali bez uspjeha.)

Ono što je važno imati na umu jest da je, uza sve objektivne probleme kombinata, rješavanje viška radnika u trenutku kada su (i) oni još uvijek nosioci dotadašnjeg društvenog vlasništva – koje se tek treba pretvoriti u privatno – predstavljalo problematičnu praksu. Ovoga su svakako bili svjesni i u Borovu: „Najgore će svakako biti utvrđivanje imena i prezimena [suvišnih] ljudi“, naveo je jedan od borovskih direktora, „to nitko ne želi preuzeti na sebe ... posebno zbog toga što vlasnički odnosi nisu riješeni, pa je tvornica zvanično još uvijek vlasništvo svih njenih radnika“.³⁴ Iako su predlagane alternative „restrukturiranju“ i premda se o problemu viška radnika dugo raspravljalo, do rješenja se, unatoč naporima uprave, nije

³¹ Usp. „Sedam stečajnih prijava borovskih poduzeća“, *Borovo* 3125, 20.4.1990., 1, 4.

³² Ljerka Milković, „Pazite na rokove“, *Sindikalna javnost* 1, 7.5.1990., 19.

³³ Ivan Jakopović, „Lažirani stečajevi“, *Sindikalna javnost* 12, 23.7.1990., 21.

³⁴ „Nezadovoljstvo isplatama“, *Borovo* 3146, 12.10.1990., 1.

uspjelo doći u samom kombinatu.³⁵ Stečaj će se zato pokazati kao vrlo efikasna metoda rješavanja viška radne snage. Odlučujući faktor pritom predstavlja činjenica da za poduzeća u stečaju „kombinatski rukovodstveni nivo više ne postoji“, već se programirani stečaj odvija pod direktnom kontrolom republičkih državnih tijela: privrednog suda i stečajnog upravitelja.³⁶

Razvoj situacije u 1990. godini bio je u oštroj suprotnosti s više-desetljetnom borovskom i jugoslavenskom političko-ekonomskom praksom. Prema podacima republičkog Zavoda za zapošljavanje, broj radnika prijavljenih na burzu zbog prestanka rada poduzeća popeo se s nešto manje od 4.000 u siječnju 1990. na 30.710 u prosincu 1990., a samo u siječnju 1991. posao je zbog stečaja izgubilo dodatnih 5.456 radnika.³⁷ U situaciji bez cjelovitih podataka, kao orijentir za procjenu može nam poslužiti broj nezaposlenih.³⁸ Njihov se broj povećao za približno 50.000 od prosinca 1989. do prosinca 1990., da bi do ljeta 1991. narastao za dodatnih 80.000 nezaposlenih.³⁹ Brojni stečajevi, kao dio strategije prilagodbe jugoslavenske privrede tržištu, generiraju veliku nezaposlenost, a nova radna mjesta se ne otvaraju. Čuju se ideje i planovi da radnici mogu povećati svoju zapošljivost ako posjeduju ili usavrše dodatne vještine, poput poznavanja jezika, računalne pismenosti i slično, no u opisanoj situaciji ta nastojanja da

³⁵ „Nezvanična razmišljanja: Svi na broju, ali sa dvostrukim učinkom“, *Borovo* 3160, 1.2.1991., 4.

³⁶ „Stečaj postao stvarnost“, *Borovo* 3167, 22.3.1991., 1.

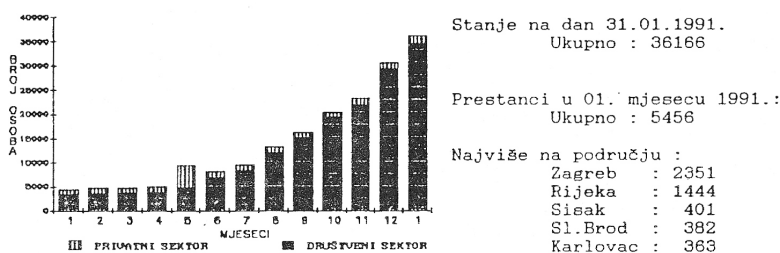
³⁷ „Ritam stečaja“, *Radničke novine* 18, 2.1991., 9.

³⁸ Ovakvoj rekonstrukciji prisiljeni smo pribjeći budući da podatke o stečajevima u 1990. i 1991. nemaju: Državni zavod za statistiku, Ministarstvo financija – Porezna uprava, Ministarstvo pravosuđa – Trgovački sud, FINA, Hrvatski državni arhiv, Arhiv Jugoslavije. Broj je usporediv s brojem radnika koji su se našli na burzi zbog stečaja. Ukoliko uzmemo kao relevantne podatke o stečajevima republičkog Zavoda za zapošljavanje iz 1991., možemo zaključiti kako u ukupnom porastu broja nezaposlenih u 1990. godini najveći dio čine upravo radnici koji su posao izgubili uslijed stečaja, čak 60,6% (povećanje broja nezaposlenih iznosi 50.656, dok je broj radnika koji u se u istom intervalu našli na burzi zbog stečaja 30.710). Taj postotak se dodatno povećava ukoliko iz mase nezaposlenih oduzmemo radnike koji su se te godine našli na burzi bez radnog iskustva. Naravno, ova metoda nije idealna, ali nam daje okviran pregled nad situacijom. Možemo pretpostaviti da se sličan trend nastavio i u 1991. godini.

³⁹ Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje stanje na dan 31.12.1989. (ukupan broj nezaposlenih osoba) iznosi 144.810, istog datuma 1990. 195.466, a 1991. 283.308 nezaposlenih osoba. Mjesečna dinamika dostupna je na <http://www.tradingeconomics.com/croatia/unemployed-persons>.

se radnici učine tržišno atraktivnijima zvuče u najmanju ruku deklarativno.⁴⁰ Zanimljivo je da ni borovski visokoobrazovani stručnjaci, za koje se još donedavno smatralo da mogu relativno lako pokrenuti privatni posao, ne nalaze svoje mjesto na tržištu. Za njih se sada kao problem pojavljuje – nedostatak početnoga kapitala.⁴¹

PRIJAVLJENI RADNICI ZBOG PRESTANKA RADA PODUZEĆA (STEČAJ)
ODNOSNO DJELATNOSTI POSLODAVCA

Nezaposlenost izazvana stečajevima na dan 31.1.1991. (Izvor: „Ritam stečaja“, *Sindikalna javnost* 9, 18.2.1991., 9)

Iako često ambivalentan prema pojedinim aspektima reformi, tvornički je list ostao relativno usamljen u kritičkom odnosu prema novim vremenima. Pritom je Tjednik ignorirao pozive iz Privredne komore Jugoslavije da se angažira oko „stvaranja pozitivne klime za poduzetništvo i afirmaciju stvaralačke inicijative“ i „kult[a] rada i ... efikasnog poslovanja“.⁴² Tu mobilizacijsku ulogu odigrali su drugi. *Vjesnik* tako čitateljima poručuje da, iako je stečaj „svatko u sebi proživljavao kao neki vlastiti ‘poraz’“, potrebno je prihvatiti da „tržište rada“ ne ide skupa s „dopenzijskim“ radnim mjestom, jer „iza kapije kao korektiv svačijeg rada ‘čuče’ sposobniji ljudi koji čekaju svoju priliku“.⁴³ Isti će časopis pokušati baciti svjetlo optimizma na društvenu kataklizmu uzrokovanu stečajevima, pišući kako su oni „normalna i gotovo svakodnevna pojava u svakoj tržišnoj privredi“.⁴⁴ Premda smo se u arhivskom radu tek u manjoj mjeri oslanjali na analizu dnevnih novina, napisi na koje smo naišli upućuju na nezanemarivu podršku suvremenim

⁴⁰ „Struka, strani jezici i kompjutori“, *Sindikalna javnost* 12, 11.3.1991., 8-9.

⁴¹ „Stručnjaci još uvijek čekaju“, *Borovo* 3171, 19.4.1991., 2.

⁴² „Kult efikasnog rada i poslovanja“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 2.

⁴³ „Pet stuba do burze“, *Vjesnik* 15342, 7.6.1990., 3.

⁴⁴ „Stečajevi haraju Zagrebom“, *Vjesnik* 15356, 11.6.1990., 3.

ekonomskim politikama u medijima. Oni također pokazuju kako su se pritisci na radništvo prikazivali kao spontani, prirodni i zakoniti rezultat ekonomskih procesa (natjecanja, produktivnosti, zalaganja) „oslobođenih“ birokratskih stega države, unatoč tome što su ti procesi, kako smo pokazali, upravo rezultat kontinuirane državne regulacije.

Da bismo upotunili naš prikaz novine i težine radničkog iskustva, ukratko ćemo opisati kako je prisila tržišta bila doživljena na radnom mjestu. Kako smo ranije naveli, u ožujku 1991. borovska poduzeća idu u stečaj. Nakon višemjesečnih čekanja, štrajkova i nesigurnosti, radnici proživljavaju još jedno novo i dramatično iskustvo: svima su podijeljene radne knjižice, a samo manji dio može očekivati povratak na posao.⁴⁵ Njih po povratku na radna mjesta čeka nova disciplina. O pojačanom pritisku na radnike u uvjetima stečajnoga izvanrednog stanja saznajemo iz opisa situacije u Strojari, gdje su radnici produktivnost povećali čak osam puta. Ovo je postignuto isključivo po cijenu žestokog intenziviranja rada, ili, kako ga Tjednik opisuje, „zapadnjačkog proizvodnog ritma“. „Tempo na koji [radnici] nisu navikli“ podrazumijeva pola sata pauze za ručak i dvije kave, „ali uz stroj“. Također, utorkom se radi dva sata duže, jer se ne radi subotom. Tjednik zaključuje kako „napor ipak nije adekvatno nagrađen“, budući da se i dalje radi za minimalac. „Opstat će uporni i oni koji vole svoj posao. Dotad, strpljenje i samoodricanje, maksimalan angažman ...“ I uz postrožene disciplinske mjere (npr. za rad u fušu), „izdržati se mora, jer izgubi li se radno mjesto nema ni socijalne pomoći, a izostaje i preporuka u traženju novog zaposlenja.“⁴⁶ Slično kao i *Vjesnik*, novu situaciju pravdao je i stečajni upravitelj borovskog poduzeća Poly, izjavivši za Tjednik kako stečaj nije „bauk“, već „prava prilika da se bez birokratskih stega i radnici i rukovodioci posvete poslu.“ Smatra da je radnicima bilo „dosta samoupravljanja, njihovih prava, bolovanja i lažne solidarnosti. Oni žele posao, nekoga tko će im dati naređenje i platu.“⁴⁷ Po povratku u pogone nakon stečaja, i radnici Polija nailaze na pojačanu disciplinu, zahtjeve za „samoodgovornošću“, kao i „rigoroznija

⁴⁵ „Pred radnicima nepoznanice“, *Borovo* 3167, 22.3.1991., 3; „Reakcija“, *Borovo* 3168, 29.3.1991, 1.

⁴⁶ „Osam puta produktivniji“, „Povratiti izgubljeno povjerenje“, *Borovo* 3172, 26.4.1991., 1, 4.

⁴⁷ „POLI – Stečaj izmijenio sliku“, *Borovo* 3176, 21.6.1991., 1, 2.

mjerila u vrednovanju rada“. Unatoč tvrdnjama da će ovo imati pozitivan utjecaj na „radnike čija je kreativnost bila potiskivana“, četrnaest radnika uskoro dobiva otkaz jer nisu ispunili obaveze ili su bili „nezainteresirani“.⁴⁸ Naime, u Borovu je početkom godine donesen novi Pravilnik o disciplinskoj i materijalnoj odgovornosti radnika, koji umjesto dotadašnjih pet predviđa „tri rigoroznije disciplinske mjere: javnu opomenu, novčanu kaznu i prestanak radnog odnosa“. U duhu novog vremena, pravilnik nije prethodno dan na uvid radničkom savjetu, nego je „proveden po osnovi Zakona“.⁴⁹

Na osnovi ovakvih opisa, kao i šireg konteksta strukturnih promjena, može se zaključiti kako je najveći dio tereta u tranzicijskom procesu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa bio prisiljen podnijeti upravo rad. To je očito i iz napisa u Tjedniku koji navode da će se izlaz iz krize postići „boljom organizacijom rada, većim iskorištenjem vremena ... ali i znatno ozbiljnijem pristupu radu, disciplini i kvalitetnijom obučom“.⁵⁰ Ovakav je smjer zacrtan ne samo ograničenjima koja nameću mjere SIV-a, već i izravnije, novim programom prestrukturiranja Borova, kojim se kreće ka „pretvorbi vlasništva“, odnosno prema ispunjavanju uvjeta za dobivanje kredita od Svjetske banke. Program restrukturiranja za Borovo radi londonska kuća Coopers & Lybrand Deloitte i taj posao naplaćuje 500.000 američkih dolara. U nacrtu programa stoji: „Što se tiče proizvodnje obuče, posebno se naglašava potreba povećanja produktivnosti rada i eliminacija viška radnika, bolji pristup prihvatljivim sirovinama i bolje organizacija, uključujući autoritet, odgovornost i poticaj.“⁵¹

Prelazak na tržišno gospodarstvo: neizvjestan ishod

Promjene koje se događaju u ekonomskoj sferi nailaze na nepripremljenu i slabo informiranu javnost. Citirani primjeri iz *Vjesnika* sugeriraju da razlog za to nije bila samo medijska okrenutost zahuktalim nacionalnim sukobima.⁵² Radnici, čiji se materijalni položaj srozava

⁴⁸ „Dio radnika vraćen u hale“, *Borovo* 3171, 19.4.1991., 3.

⁴⁹ „Teških devedeset dana“, *Borovo* 3156, 1.1.1991., 1.

⁵⁰ „U dva poduzeća“, *Borovo* 3176, 21.6.1991., 2.

⁵¹ „Prestrukturiranje Borova“, *Borovo* 3170, 12.4.1991., 2.

⁵² Borovske su novine i u ovom slučaju ostale kritički osjetljive na suvremene društvene trendove: „Zakoračili i mi, novinari u tržnu utakmicu – sistem financiranja te u nju izbacio

već niz godina, u svom odgovoru na reformsku ekonomsku politiku konzistentno ostaju jedino pri zahtjevu da ne bude dodatnih rezanja njihovih osobnih dohodaka. Istovremeno, pokazuje se da nemaju jasnu sliku o tome kako će izgledati ekonomsko uređenje prema kojem reforme vode. „Okretanje tržištu“ tako postaje magična floskula kojom se najavljuje izlazak iz krize, no radnici ne znaju što ona u praksi znači (iako će to ubrzo naučiti iz vlastitog iskustva). Primjerice, kada reformirani Savez samostalnih sindikata Hrvatske u Borovu izlaže svoj novi program i statut i radnicima predstavlja kolektivni ugovor kojim će štititi njihove interese, iz publike dolazi simptomatično pitanje: „Od koga će radnici štititi svoje interese?“⁵³ Ovakvo je pitanje u tom trenutku sasvim logično, jer se još uvijek ne zna na koji će se način transformirati društveno vlasništvo, ili radnici o tome nisu dovoljno obaviješteni.

Prijedlozi moguće pretvorbe i privatizacije društvenoga vlasništva ne prolaze bez kritika i brojnih nejasnoća: „Ako ... se [radnicima dionice] budu prodavale, tko će im ih prodavati – sami sebi? Budu li dionice podijeljene, neće li mnogi zaposleni izravno iz računovodstva pohrliti da ih prodaju budzašto čime se tek otvara mogućnost grabeža društvenog vlasništva i u čemu tek mogu profitirati ‘stručnjaci i direktori’, koji najbolje poznaju stanje stvari.“⁵⁴ Ova je bojazan bila utemeljena u suvremenoj praksi. U jednom od brojnih članaka o privatizacijskim dilemama, *Radničke novine* na proljeće 1990. spominju dotadašnja stečajna iskustva u kojima „od prodaje

pa, kao i sva nova poduzeća, moraš početi razmišljati o potencijalnim kupcima ove naše robe! Koja se ne jede a i ne oblači. Dakle, milosti nema za one koji imaju namjeru opstati! ... mijenjaju teme, okreće onima koje dižu tiraž. ... Tako trenutno na djelu jagma za informativnom robom koja ima zagarantiranu prođu: nacio-teme. ... čak ni štrajk nije nikakva vijest ...“ („Lokalna novinarska muka“, *Borovo* 3107, 15.12.1989., 4) Kroz 1990. u Tjedniku se među oglasima pojavljuju reklame za male privatne biznise: videoteke, krojačke radionice, trgovine na malo, frizerske salone i TV servise. Osim toga, tvornička novina daje svoj prilog informiranju radnika Borova o „oslobođenoj privatnoj inicijativi“ (uostalom, odlazak u privatnike predstavljao je jedno od poželjnih rješenja za problem viška radnika). Tjednik izvještava da je „u posljednjoj godini otvoreno preko stotinu privatnih trgovina – 40 privatnih poduzeća i par poduzeća za intelektualni rad, marketing i posredovanje“, kao i „prvo privatno poduzeće za knjigovodstvene i konzalting usluge“. („Mala privreda: Šansa u toleranciji“, *Borovo* 3120, 16.3.1990., 7.) Po prvi puta, Tjednik objavljuje i cjenik oglašavanja u listu. (*Borovo* 3128, 11.5.1990., 10.)

⁵³ „Test sindikalnog modela“, „Što radnicima donose sindikalne novine“, *Borovo* 3116, 16.2.1990., 1, 5.

⁵⁴ „Imaš poduzeće, vrati fotelju“, *Vjesnik* 15337, 2.6.1990., 4.

‘njihova’ vlasništva radnici ne dobivaju ni peneze, a gube i posao. Ostaju na cesti bez pravne, socijalne i materijalne sigurnosti, kao u početnoj fazi najcrnjeg kapitalizma“.⁵⁵ Prijelazno razdoblje dakle, osim socijalnih nemira, odlikuje neizvjesnost i nedostatak informacija oko načina i ishoda privatizacije.

Nakon saveznog Zakona o društvenom kapitalu, hrvatska vlada 24. listopada 1990. donosi uredbu o „zaštiti interesa Republike Hrvatske o postupku pretvaranja društvenog vlasništva u druge oblike vlasništva“, prema kojoj republička Agencija za restrukturiranje i razvoj procjenjuje je li predviđeno pretvaranje vlasništva prihvatljivo.⁵⁶ Naime, na temelju saveznog zakonskog okvira, republike su samostalno trebale razviti „implementacijske strategije za restrukturiranje poduzeća i privatizaciju“.⁵⁷ Sa sindikalne scene ubrzo stižu kritike na strategiju privatizacije nove hrvatske vlade. Sindikalno glasilo upozorava: „Dok savezna vlada, makar to namjerava ostvariti i nepopularnim mjerama, pokušava čuvati narodno bogatstvo na način koji bi dominaciju nad njim osigurao ili državi ili našim radnicima, ne isključujući ni inozemni kapital, naša se republička vlada potpuno opredijelila za totalnu privatizaciju.“⁵⁸ I Svjetska banka, koja pomno motri razvoj situacije u Jugoslaviji, smatra da nacrti slovenskog i hrvatskog Zakona o privatizaciji sadrže značajne izmjene u odnosu na savezni zakon. U Hrvatskoj, novi zakon predviđa rok (30. lipnja 1992.) nakon kojega ovlasti za odlučivanje o pretvorbi prelaze s poduzeća na Agenciju za restrukturiranje i razvoj, a Agencija se ovlašćuje za preuzimanje upravljanja u slučaju da su ugroženi ekonomski interesi Republike Hrvatske (npr. ako poduzeće nagomila dugove ili je insolventno, ili kada republička vlada tako odluči).⁵⁹ Dakle, ovi izvori sugeriraju da je republički model, u odnosu na savezni zakon, predvidio snažniju ulogu države (republike) u procesu pretvorbe društvenoga vlasništva. Ovakva mišljenja nalazimo i u komentarima na novu verziju republičkog Zakona o pretvorbi iz travnja 1991.

⁵⁵ Nedjeljko Jusup, „Kako u reprivatizaciju“, *Radničke novine* 18/19, 23.4.1990., 2.

⁵⁶ „Ako se država najednom povuče, doći će do grabeži imovine“, *Borovo* 3149, 2.11.1990., 2.

⁵⁷ Usp. World Bank, *Yugoslavia*, 23.

⁵⁸ Vlahov, Karmelo, „Sapunjanje daske“, *Sindikalna javnost* 11, 16.7.1990., 3.

⁵⁹ Usp. World Bank, *Yugoslavia*, 23.

kada *Sindikalna javnost* piše da, unatoč učinjenim izmjenama, „i dalje ostaje dojam o prevelikoj ulozi države“.⁶⁰

Preraspodjela društvenog vlasništva i borba za državu

Ovaj deskriptivni pregled procesa razgradnje socijalizma upućuje na potrebu dodatnog promišljanja borbi za državu koje se odvijaju u istom periodu. Naime, čini se neupitnim da u ovom času, kroz uspostavljanje tržišnih odnosa, država odigrava ključnu ulogu u transformaciji i preraspodjeli društvenoga bogatstva, pa stoga predstavlja moćan instrument u preslagivanju suvremenih klasnih odnosa. Uspostavljanje „apolitičnih“ tržišnih odnosa i političku borbu za državu stoga možemo promatrati u sklopu općenitijeg, klasnog procesa. Kao prvi korak u smjeru takve analize, koja bi ukazala na mjesto borbe za državu u procesu uspostavljanja novih klasnih odnosa, nudimo osvrt na nekoliko štrajkova koji su se odigrali u periodu kojim se bavimo.

Krenimo od prvog generalnog štrajka jedne industrijske grane u SFRJ iz prosinca 1990. Suočeni sa za rad pogubnim posljedicama tržišnog zaokreta, tom su prilikom štrajkali metalci i tekstilci, odnosno grane koje su činile „gotovo trećinu privrede Hrvatske“. Zahtjevi prije štrajka bili su da se „porezi i doprinosi poduzeća smanje na razinu na kojoj su bili 1988. godine, da se uvede 40-satno tjedno radno vrijeme, garantira minimalna plaća od 600 DEM i uvede moratorij na stečajevе“.⁶¹ Nakon neuspješnih pregovora, štrajk, u kojem sudjeluju i borovski radnici, organiziran je „zbog niskih plaća i najava masovnih otpuštanja bez odgovarajućeg socijalnog programa“.⁶² Kako je dio sindikata odustao od promoviranja reformskih mjera vlade i okrenuo se pokušajima da utječe na usporavanje posljedica privatizacije, hrvatska je vlada odgovorila pokušajem daljnjeg fragmentiranja sindikalnog pokreta, ponovno iza kulise gospodarskog napretka i tržišnog imperativa.⁶³ Nakon generalnog štrajka vlada

⁶⁰ Neven Andrić, „Privatno s pečatom države“, *Sindikalna javnost* 16, 8.4.1991., 3.

⁶¹ „Hrvatska pred stečajem“, *Danas* 458, 27.11.1990., 7.

⁶² „Štrajk“, *Sindikalna akcija*, 13.5.2015., 14.

⁶³ Promjene u pozicioniranju sindikata u razdoblju 1988-1991. upozoravaju na smjer i percepciju promjena koje se događaju u ekonomiji i društvu. Vrludanje sindikata u tom razdoblju ovom prilikom možemo tek skicirati. Sasvim na liniji i saveznih i republičkih ekonomskih politika, hrvatska sindikalna središnjica još 1990. predlaže operacionalizaciju ideje o „1000 malih poduzeća od 10 do 300 zaposlenih“ kako bi se izmijenila situacija u

optužuje SSSH za sabotiranje procesa pregovora i istovremeno predlaže novog, vlastitog socijalnog partnera, Hrvatsku uniju sindikata (HUS), koju predstavlja kao „istinsk[og] predstavnik[a] interesa radnika“, nasuprot „samozvanim predstavnicima radnika kojima je ... do vlastitih stolica“.⁶⁴ No, s obzirom da je vlada u HUS-u prepoznala „istinski“ sindikat u trenutku kada isti nije još bio ni osnovan, komentatori su zaključili da se radi o sprezi „HUS-a i ljudi iz samih vrhova vlasti“.⁶⁵ Država je, dakle, bila aktivno uključena u klasna previranja u periodu kojim se bavimo te je, uz zakonsko reguliranje novih društvenih odnosa, nastojala steći kontrolu nad drugim pozicijama, ovdje sindikalnim, s kojih je moguće utjecati na ishod tranzicije.

Iako se na ovom mjestu ne možemo posvetiti svim aspektima složenih društvenih promjena s kraja osamdesetih i početka devedesetih, važno je ponoviti da su one u relativno kratkom roku uvelike izmijenile uvjete radničkoga djelovanja. Prije nego se vratimo na implikacije širenja tržišnoga imperativa, podsjetimo se kako su ove promjene utjecale na fizionomiju borovskih štrajkova. Prvi štrajk koji pritom vrijedi spomenuti odigrao se u ljeto 1988. kada je oko 5.000 borovskih radnika štrajk započeo u kombinatu završilo upadom u Saveznu skupštinu u Beogradu. Riječ je o štrajku koji je bio dio vala masovnih samoorganiziranih radničkih nemira, a osim borovskih, pred beogradsku skupštinu tog su ljeta stigle još dvije radničke kolone. Ovaj smo štrajk detaljnije opisali drugdje, no vrijedi spomenuti neke njegove karakteristike koje ocrtavaju brzinu promjena koje će uslijediti.⁶⁶ Ovaj je štrajk, naime, okupio radnike iz različitih dijelova kombinata, njihovi zahtjevi bili su usmjereni na sistemske promjene

kojoj „velika ili mamut poduzeća“ zapošljavaju preko 70% zaposlenih („Sindikalna ponuda“, *Borovo* 3114, 2.2.1990., 7). Sklad između sindikalnih i državnih ekonomskih stremljenja narušavaju podjele unutar sindikata: između republičkog i federalnog, između različitih republika, ali i unutar republičkih sindikata. Ovo fragmentiranje opisuje se kao dio procesa „demokratizacije“ društva. Na republičkom nivou Savez sindikata Hrvatske (SSH) se transformira u Savez samostalnih sindikata Hrvatske (SSSH) i dobiva novo rukovodstvo, a osnivaju se i brojni novi sindikati. Pogoršanje ekonomskog položaja radnika, osipanje članstva i „konkurencija“ među novim sindikatima dovode do promjene smjera u politici sindikata, koji se sada većim dijelom okreću borbi za očuvanje stečenih prava, bilo putem kolektivnih ugovora ili zakonodavnom zaštitom.

⁶⁴ „Komu će se prikloniti radnici“, *Danas* 459, 4.12.1990. 21.

⁶⁵ „Preko leđa gladnih“, *Danas* 462, 25.12.1990. 32.

⁶⁶ Usp. Ivčić, Nekić i Račić, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?“

unutar kombinata i društvene zajednice (a ne samo na plaće), a s radnicima u štrajku solidarizirali su se i njihovi kolege u isturenom pogonu u Somboru.⁶⁷ Kako im se ne bi pridružili beogradski radnici – čije su priključivanje protestu, kako smo saznali u intervjuima, Borovčani očekivali – kolonu iz Borova čuvao je kordon policije. Nakon štrajka u Borovo su se zaputila savezna i republička rukovodstva uvjeravajući radnike u ozbiljnost s kojom pristupaju njihovom problemu. Iz ovog pojednostavljenog sažetka vidljivo je kako gesta radnika, ali i odgovor institucija pokazuju da radnici u ljeto 1988. godine imaju određenu, u najmanjem slučajju simboličku snagu i utjecaj. Već godinu dana kasnije, nakon fragmentiranja poduzeća (i radnika) pod pritiskom tržišta, mogućnost artikulacije radničkih zahtjeva bit će značajno sužena. Zabilježeni štrajkovi koji su se odvijali unutar kombinata u 1989. (4 štrajka), 1990. (13 štrajkova) i prvu polovinu 1991. (11 štrajkova) stoga su bili manji, izolirani po poduzećima, i sa zahtjevima koji se uglavnom nisu odmicali od isplate ili preraspodjele osobnog dohotka.

U 1990. godini, ubrzo nakon parlamentarnih izbora na kojima republičku vlast osvaja HDZ, a lokalnu, u općini Vukovar, zadržava SKH-SDP, u Borovu se događa štrajk koji po nekim svojim značajkama odudara od opisanih. On govori o izmijenjenim uvjetima za radničko djelovanje, ali i o ulozi države u tranzicijskim sukobima kojima se bavimo. Prije svega, ovo je prvi štrajk u našem arhivu za koji se pojavljuju ozbiljne optužbe da je politički motiviran. Radnički savjet Borova će tako zaključiti da je cilj štrajka bio postaviti kadrove u Borovo koji su po mjeri stranke na vlasti u Republici.⁶⁸ Do istog zaključka dolazi i komentator koji u *Glasi Slavonije* piše da iza štrajka stoji HDZ: „netko od čelnika HDZ-a u toj sredini [je] zaprijetio ‘uništenjem Borova’ samo zato što je općinsko vodstvo druge političke boje“.⁶⁹ Ovakve su ocjene bile utemeljene u činjenici da su u ovom štrajku dva istaknuta člana štrajkaškog odbora bili aktivni

⁶⁷ Zahtjevi radnika bili su: da se smanji administracija za 30%, da osobni dohoci prate troškove života, da se osigura proizvodnja kroz nabavu sirovina i repromaterijala, da se isplate osobni dohoci za lipanj, da se pozovu na odgovornost rukovodioci kombinata, da se smanje SIZ-ovi od općine do federacije, da se smijeni direktor Tvornice kožne obuće, sindikalno rukovodstvo i samoupravni organ u Borovu.

⁶⁸ „Prihvaćena procjena povoda i posljedica štrajka“, *Borovo* 3138, 17.8.1990., 7.

⁶⁹ „Borovo“, *Borovo* 3135, 28.6.1990., 2.

članovi vukovarskog HDZ-a, te da su svoju stranačku pripadnost stalno i javno isticali. Osim navedenog, štrajk je specifičan i stoga jer predstavlja prvi i najizrazitiji moment u našem arhivu u kojemu se pojavljuju podjele radnika kombinata po etničkoj liniji: u napisima iz Tjednika tako se mogu naći neodređene izjave o tome da su za vrijeme štrajka Srbi htjeli raditi, a Hrvati nisu, da je kružio propagandni materijal koji se dijelio samo radnicima srpske nacionalnosti i slično.⁷⁰ Očito je da u ovom štrajku konvergiraju različiti interesi, te da se u skladu s njima pojedini akteri pozicioniraju strateški. Intervencija vladajuće stranke – njezin pokušaj instrumentaliziranja štrajka za ostvarivanje vlastitoga političkoga cilja, odnosno zauzimanja pozicija s kojih je moguće utjecati na proces privatizacije – pritom interferira s radničkom borbom te radnicima pruža mogućnost taktičkog oslanjanja na one političke snage koje su bliske državnim strukturama. Istaknimo još jednom da je bitan ulog u ovom društvenom sukobu upravo tekuća preraspodjela društvenoga vlasništva. Za puno razumijevanje djelovanja radnika u ovoj situaciji potrebno je u obzir uzeti i sve ranije opisane aspekte njihove pozicije: nedostatak posla, stalne zastoje, čekanja, kašnjenja plaća, te brojne stečajeve i rast nezaposlenosti u čitavoj zemlji, koji predstavljaju realnu prijetnju i za egzistenciju borovskih radnika.⁷¹

Prema zaključku

Imajući na umu nedovoljnu istraženost samog početka tranzicijskog procesa u Hrvatskoj – gdje se početak tranzicije najčešće veže uz izvanredno stanje rata ili poratno razdoblje „divljeg“ kapitalizma – u ovom tekstu pokušali smo opisati nekoliko fenomena koji su pratili predratnu promjenu ekonomske paradigme. Dodatna istraživanja svakako bi pomogla bolje osvijetliti sve aspekte procesa kojim smo se ovdje bavili. Ipak, na kraju možemo pokušati sažeti zaključke koji slijede iz našega izlaganja.

⁷⁰ „Zanemarena upozorenja sindikata“, *Borovo* 3138, 17.8.1990., 3; P. Brozović, „Dan odluke“, *Glas Slavonije* 25.6.1990., 14; „Sjednica sa političkim prizvukom“, *Borovo* 3135, 28.6.1990., 4; „Dio ljudi želi raditi“, *Borovo* 3135, 28.06.1990., 4.

⁷¹ Složenoj problematici „klasnog i nacionalnog“ na primjeru Borova, odnosno problemu povezivanja radničkih zahtjeva i nacionalističkih politika, posvetit ćemo zaseban članak.

Generalizacija tržišnih odnosa prouzrokovala je velike potrese u društvu i prebacila najveći teret ekonomske krize na leđa radnika. Temeljna logika poslovanja brojnih radnih kolektiva, kao u borovskom slučaju, postala je potpuno neodrživa, a posljedice ovakvog razvoja situacije možemo nedvosmisleno povezati i sa zaoštavanjem postojećih sukoba i prebacivanjem odgovornosti između radnika, različitih radnih kolektiva i sindikata. Također, na borovskom primjeru vidimo kako se kriza iz industrije prelijevala i na širu zajednicu: urušavanje proizvodnje dovelo je do nedostataka sredstava i za zdravstvo, obrazovanje ili kulturu. Isti lijek stoga se predlagao i njima: da pronađu svoje mjesto na tržištu. Spomenuta generalizacija tržišnih odnosa pritom se opisuje kao nužna posljedica ekonomskih zakonitosti oslobođenih stega države. Međutim, osim pripreme zakonskog okvira, za promjenu paradigme bila je nužna podrška države kao i šira izgradnja hegemonije, što je vidljivo iz medijskog praćenja promjena ili pak iz početnog pristajanja sindikata uz reforme. Teret koji podnosi rad stoga nije rezultat „oslobođenog“ tržišta, već političke, odnosno državne regulacije. Pritom, radnička ambivalentnost prema neizvjesnom ishodu promjena u očitijoj je suprotnosti prema tržišnom optimizmu elita. U ovim uvjetima stečajevi – kao dio strategije za rješavanje viška radne snage i nadolazeću promjenu vlasničkih odnosa – istovremeno izmještaju liniju sukoba između radnika i države (budući da je val stečajeva prezentiran kao ekonomska zakonitost, uobičajena u razvijenim kapitalističkim zemljama) i omogućavaju državi raspolaganje poduzećima (budući da tako nalaže zakon). Ali, ono što ostaje izvan domene „ekonomskih zakonitosti“ jest pitanje kontrole pozicija s kojih je moguć utjecaj na ishod tranzicije. Drugim riječima, sada se država ukazuje kao poprište sukoba za pozicije s kojih je moguće upravljati i odlučivati o procesu preraspodjele društvenoga bogatstva (pri čemu se, s obzirom na suvremene političke odnose unutar federacije, prvenstveno radi o republičkoj razini vlasti). Republičke se „suverene“ nacionalne države iz ove perspektive ukazuju u svom klasnom aspektu, kao politički projekti koji za cilj imaju kontrolu nad društvenim bogatstvom u trenutku njegove raspodjele.

Bibliografija

- Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2011.
- Cvek, Sven, Ivčić, Snježana i Račić, Jasna, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: „Borovo“ 1989“, *Politička misao* 52, 2, 2015., 7-34.
- Cvek, Sven, Račić, Jasna i Ivčić, Snježana, „Rad u interpretacijama jugoslavenskih sukoba“, *Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, ur. Goran Tepšić, Radmila Nakarada i Nemanja Džuverović, Fakultet političkih nauka i Forum Ziviler Friedensdienst, Beograd, 2016., 109-130.
- Hall, Stuart, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Verso, London i New York, 1988.
- Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989.
- Ivčić, Snježana, Nekić, Martina i Račić, Jasna, „‘Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?’ Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ“, *Diskrepancija*, 19, 2014., 6-23.
- Klein, Naomi, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Picador, 2008.
- Meiksins Wood, Ellen, „From Opportunity to Imperative: The History of the Market“, *Monthly Review*, 46, 3, 1994., 14-40.
- Murrell, Peter, „What is Shock Therapy?“, *Post-Soviet Affairs*, 9, 2, 1993., 111-40.
- „Politički pluralizam u Jugoslaviji“, *Naše teme*, 3-4, 1990., 516-942.
- Sachs, Jeffrey, „How Yugoslavia Can Save Itself“, *The Washington Post*, 31.12.1989.
- Sachs, Jeffrey, „Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years“, *The Tanner Lectures on Human Values*, Sveučilište Utah, 6. i 7.4.1994.
- World Bank, *Yugoslavia – Industrial restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring*, World Bank Group, Washington, DC, 1991. <http://documents.worldbank.org/curated/en/1991/06/20261098/yugoslavia-industrial-restructuring-study-overview-issues-strategy-restructuring>
- Zakon o finansijskom poslovanju, *Službeni list SFRJ*, 10, 93, 1989. Beograd.
- Zakon o poduzećima, *Službeni list SFRJ*, 31.12.1988., 44, 77, 1941-1957. Beograd.
- Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, *Narodne novine*, 19, 23.4.1991. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/254203.html>
- Zakon o prisilnoj nagodbi, stečaju i likvidaciji, *Službeni list SFRJ*, 84/89.

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, *Službeni list SFRJ*, 84/89 i 46/90. Beograd.

Zakon o radnim odnosima, *Narodne novine* 19, 03.05.1990., http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_05_19_377.html

Živković, Andreja, „Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu“, *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, ur. Ana Veselinović, Miloš Jadžić i Dušan Maljković, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013., 218-249.

Market, state, and the end of socialism: the case of Borovo

This article is part of the research project on the continuity of social conflict in Croatia from 1987 to 1991, organized by the Center for Peace Studies and the Organization for Workers Initiative and Democratization from Zagreb. The focus of the text is on the shift in the dominant economic paradigm at the end of the 1980s and beginning of 1990s. Looking at the „Borovo“ shoe factory complex, we analyze the ways in which the reorientation to a market economy affected the position of the workers. We are especially interested in the process of generalization of market relations, in which the state plays a central role. In this way, we put the struggles for sovereign national states in the context of the contemporary transformation of class relations, which also entailed a redistribution of social wealth